

بِسْمِ اللَّهِ

الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه کردستان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات عربی

عنوان:

بررسی و مقایسه خمریات ابن فارض مصری و حافظ شیرازی

پژوهشگر:

طیبه مرادیانی

استاد راهنما:

دکتر محسن پیشوایی علوی

استاد مشاور:

دکتر احمد پارسا

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات عربی

اسفند ماه ۱۳۸۹

کلیه حقوق مادی و معنوی مترتب بر نتایج مطالعات،

ابتکارات و نوآوری های ناشی از تحقیق موضوع

این پایان نامه (رساله) متعلق به دانشگاه کردستان است.

تعهد نامه

اینجانب طیبه مرادیانی دانشجوی کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات عربی دانشگاه کردستان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی گروه زبان و ادبیات عربی تعهد می نمایم که محتوای این پایان نامه نتیجه تلاش و تحقیقات خود بوده و از جایی کپی برداری نشده و به پایان رسانیدن آن نتیجه تلاش و مطالعات مستمر اینجانب و راهنمایی و مشاوره اساتید بوده است.

با تقدیم احترام

طیبه مرادیانی

۱۳۸۸/۱۲/۱۵

دانشگاه کردستان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات عربی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات عربی

عنوان:

بررسی و مقایسه خمریات ابن فارض مصری و حافظ شیرازی

پژوهشگر:

طیبه مرادیانی

در تاریخ ۲۰ / ۱۲ / ۱۳۸۸ توسط کمیته تخصصی و هیات داوران زیر مورد بررسی قرار گرفت و با نمره ۱۸ و درجه بسیار خوب به تصویب رسید.

<u>امضاء</u>	<u>مرتبۀ علمی</u>	<u>نام و نام خانوادگی</u>	<u>هیات داوران</u>
	استادیار	دکتر محسن پیشوایی علوی	۱- استاد راهنما
	دانشیار	دکتر سید احمد پارسا	۲- استاد مشاور
	استادیار	دکتر شیرکو یاری	۳- استاد داور خارجی
	استادیار	دکتر جمیل جعفری	۴- استاد داور داخلی

مهر و امضاء معاون آموزشی و تحصیلات تکمیلی

دکتر نعمت الله عزیزی

مهر و امضاء گروه

دانشکده

تقدیم به :

روان پاک و بی آرایش

پدر و مادر عزیزم،

که مهربانی هایشان بی دریغ بود و دلتنگی هایم برایشان بی پایان ... .

برای شادی روحشان صلوات

تقدیر و تشکر

از زحمات کلیه استادان و سرورانی که با راهنمایی‌های خود مرا در تهیه این پایان نامه یاری نمودند، بویژه استاد گرامی‌ام جناب آقای دکتر محسن پیشوایی علوی استاد راهنما و جناب آقای دکتر سید احمد پارسا استاد مشاور، که اگر دلسوزی‌های بی دریغشان نبود این کار به سرانجام نمی‌رسید، کمال تشکر و قدردانی را دارم.

و بر خود لازم می‌دانم از دیگر استادان محترم گروه :

دکتر فتحی، دکتر عزیزی پور، دکتر رضوان، دکتر رسول نژاد، دکتر سرباز، دکتر نهیرات و دکتر جعفری که سالها در محضرشان تلمذ و کسب ادب نمودم تشکر و قدردانی نمایم. همچنین از شوهر عزیز و مهربانم نیز قدردانی می‌نمایم که با حمایت‌های بی دریغ خود مرا در تحمل سختی‌ها یاری نمود.

چکیده

شعر خمر فنی غنایی است، که در آن شاعر به توصیف شراب و می و مجالس نوشیدن شراب می پردازد. شعر خمر به دو مکتب مادی و معنوی تقسیم می شود. در خمر مادی، مقصود شاعر از خمر وباده عصاره سکرآور و مست کننده انگور است. از جمله شاعران خمر مادی در زبان عربی می توان به اعشی، اخطل وابی نواس اشاره کرد. در زبان فارسی نیز رودکی سمرقندی، بشار مرغزی و منوچهری دامغانی به توصیف خمر مادی در اشعار خود پرداخته اند. و اما در خمر معنوی شاعر از معنای حقیقی خمر عدول کرده و از آن به عنوان رمزی برای بیان مقاصد عرفانی و حالات روحی عمیقی که بر او روی داده بهره برده است.

از شاعران این غرض شعری در زبان عربی می توان به ابن سناء الملک، عفیف الدین تلمسانی و ابن فارض مصری و در زبان فارسی، عطار نیشابوری، جلال الدین محمد بلخی و حافظ شیرازی اشاره کرد.

در این پژوهش ضمن بررسی عوامل و زمینه های ایجاد شعر خمیری و تطور آن به بررسی مکاتب مختلف آن پرداخته ، و سپس ،خمریات عرفانی و معنوی دو شاعر برجسته شعر عربی و فارسی، ابن فارض مصری (۶۳۲-۵۷۶ ه.ق) و حافظ شیرازی (۷۹۱-۷۲۶ ه.ق) مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته،و مضامین مشترک و متفاوت موجود در خمریات آن ها تبیین شده و آشکار نموده است که حافظ، چه مضامینی را از ابن فارض اخذ کرده است.

کلمات کلیدی: خمریه عرفانی، ابن فارض مصری، حافظ شیرازی، عرفان و تصوف

فهرست مطالب

صفحه		عنوان
۱	.....	فصل اول: مقدمه و کلیات تحقیق
۲	.....	(۱-۱) مقدمه
۳	.....	(۲-۱) تعریف مسأله
۴	.....	(۳-۱) سوالات تحقیق
۴	.....	(۴-۱) کارکرد پژوهش
۴	.....	(۵-۱) جامعه آماری و روش انجام تحقیق
۴	.....	(۶-۱) پیشینه تحقیق و ضرورت انجام آن
۷	.....	فصل دوم: تعاریف
۸	.....	(۱-۲) ادبیات تطبیقی
۹	.....	(۲-۲) تاثیر و تاثر فارسی و عربی
۱۰	.....	(۳-۲) تصوف و عرفان
۱۲	.....	(۴-۲) شعر خمر یا خمریات
۱۳	.....	(۱-۴-۲) خمیره در شعر عربی
۱۵	.....	(۲-۴-۲) خمیره در شعر فارسی
۱۷	.....	(۵-۲) مکاتب خمیره سرایی
۱۷	.....	(۱-۵-۲) مکتب مادی
۱۸	.....	(۲-۵-۲) مکتب معنوی
۱۹	.....	(۶-۲) تطور خمیره سرایی در شعر عربی
۱۹	.....	(۷-۲) تطور خمیره سرایی در شعر فارسی
۲۱	.....	فصل سوم: زندگی ابن فارض و حافظ
۲۲	.....	(۱-۳) زندگی نامه ابن فارض
۲۴	.....	(۱-۱-۳) اوضاع اجتماعی و سیاسی عصر او
۲۵	.....	(۲-۱-۳) تصوف ابن فارض
۲۶	.....	(۳-۱-۳) آثار ابن فارض

۲۷	.....	الف) قصیده تاییه
۲۸	.....	ب) قصیده خمریه
۲۸	.....	۲-۳) زندگی نامه حافظ
۳۲	.....	۱-۲-۳) اوضاع سیاسی اجتماعی عصر او
۳۴	.....	۲-۲-۳) تصوف حافظ
۳۵	.....	۳-۲-۳) آثار او
۳۶	.....	۳-۳) تاثیر ابن فارض بر حافظ
۳۷	.....	۴-۳) تاثیر ابن عربی بر ابن فارض و حافظ
۴۰	.....	فصل چهارم: تجزیه و تحلیل
۴۱	.....	۱-۴) مضامین مشترک
۴۱	.....	۱-۱-۴) تاثیرات خمر معنوی
۴۱	.....	الف) نشاط و شادی
۴۲	.....	ب) شفا بخشی
۴۴	.....	ج) دواي دل داغ دیده
۴۴	.....	د) رهایی از شور و شر دنیا
۴۵	.....	هـ) طهارت و پاکی
۴۵	.....	و) عقل و فرزانیگی
۴۶	.....	ز) دوری از ریا و تزویر
۴۶	.....	ح) حل مشکل
۴۶	.....	ط) اکسیر حیات
۴۶	.....	ی) ایمن شدن از مکر زمانه
۴۷	.....	ک) اجر و پاداش الهی
۴۷	.....	ل) رهایی از هول روز رستاخیز
۴۷	.....	۲-۱-۴) تاکید بر غیر مادی بودن خمر
۵۰	.....	۳-۱-۴) مقابله عقل و عشق
۵۵	.....	۴-۱-۴) نکوهش دنیا
۵۸	.....	۵-۱-۴) حقیقت محمدیه

صفحه	عنوان
۶۰	..... ۴-۱-۶) آداب همنشینی
۶۳	..... ۴-۱-۷) ملامت و ملامتگر
۶۶	..... ۴-۱-۸) وحدت وجود
۶۹	..... ۴-۱-۹) نقد اوضاع سیاسی و اجتماعی
۷۲	..... ۴-۱-۱۰) تلمیح به حوادث تاریخی
۷۳	..... ۴-۲) اصطلاحات عرفانی
۷۴	..... ۴-۲-۱) اصطلاحات ابن فارض
۷۴	..... الف) وجد
۷۵	..... ب) قبض و بسط
۷۶	..... ج) فناء
۷۷	..... د) سکر و صحو
۷۸	..... هـ) کشف
۷۸	..... ۴-۲-۲) اصطلاحات حافظ
۷۹	..... الف) حال و مقام
۸۰	..... ب) جمع و تفرقه
۸۰	..... ج) غیبت و حضور
۸۰	..... د) کشف و شهود
۸۱	..... هـ) فنا و اتحاد
۸۱	..... ۴-۳) بررسی اسلوب خمریات
۸۲	..... ۴-۳-۱) اسلوب رمز
۸۶	..... ۴-۳-۲) اقتباس از قرآن
۹۰	..... ۴-۳-۳) مبالغه و تهویل
۹۱	..... ۴-۳-۴) صنایع لفظی و معنوی در خمریات
۹۷	..... فصل پنجم: نتیجه گیری
۱۰۰	..... خلاصه عربی

صفحه

۱۱۰

.....

۱۱۴

.....

عنوان

فهرست منابع

چکیده انگلیسی

فصل اول:

مقدمه و

کلیات تحقیق

۱-۱) مقدمه :

یکی از رویکردهای ادبی معاصر ادبیات تطبیقی است. این رویکرد شاخه ای از نقد ادبی است که از روابط ملت های مختلف با هم و نتیجه انعکاس ادبیات ملتی در ملت دیگر، سخن می گوید، به طور مثال، از تأثیر ادبیات ایران در ادبیات دیگر ملت ها یا بالعکس تأثیر ادبیات ملت های دیگر، بر ادبیات ایران بحث می کند .

از جمله ادبیاتهایی که همواره با یکدیگر تعامل داشته، و بر یکدیگر اثر گذارده و اثر پذیرفته اند ادبیات فارسی و ادبیات عربی است. بسیاری از واژگان عربی وارد زبان فارسی شده اند و در زبان عامیانه نیز همگان از آن استفاده می کرده اند، درحالی که ریشه لغوی آن را می توان در زبان عربی جستجو کرد. شعر و نثر نیز که دو عنصر اصلی ادبیات هستند، از این اثر گذاری و اثر پذیری بی بهره نبوده اند، و شاعران و نویسندگان این دو زبان همواره بر یکدیگر تأثیر گذارده اند. شعر خمر و شراب یکی از درونمایه های برجسته در دو زبان عربی و فارسی است که شاعران این دو زبان بسیار از آن استفاده کرده اند و در مورد آن شعر سروده اند .

در این پژوهش به بررسی شعر خمر و سیر تطور آن ، عوامل بوجود آورنده آن ، مکاتب مختلف و شاعران مطرح خمر سرا پرداخته می شود . اما آنچه به عنوان محور اصلی این پژوهش مطرح است بررسی مضامین خمر روحانی در اشعار دو شاعر خمر نام آورخمر سرا در دو زبان عربی و فارسی، یعنی ابن فارض مصری و خواجه حافظ شیرازی است. منابع مورد استفاده در این پایان علاوه بر دیوان های این دو شاعر و کتاب های تحلیلی و نقدی در مورد این دو شاعر، می توان به آثار مکتوب عرفانی و تاریخی هم اشاره کرد.

این پایان نامه بطور کلی از پنج فصل تشکیل شده است. فصل اول این پایان نامه، در مورد کلیات تحقیق است، که در آن تعریف مسأله، سوالات تحقیق، پیشینه و ضرورت تحقیق، کارکرد پژوهش، روش تحقیق و جامعه آماری تحقیق بیان شده است. در فصل دوم آن تعاریف و مفاهیم مورد نیاز تحقیق ارائه شده است و در فصل سوم؛ بصورت مختصر زندگینامه های ابن فارض مصری و خواجه حافظ شیرازی بیان گردیده است. فصل چهارم نیز که فصل اصلی پایان نامه است، به تحلیل مضامین، اسلوب ها و صنایع لفظی و معنوی مورد استفاده در خمریات این دو شاعر اختصاص دارد. و در نهایت در فصل پنجم، که فصل آخر پایان نامه است، نتیجه تحقیق ارائه شده است.

در پایان امیدوارم که عزیزانی که این پژوهش را مطالعه می کنند، از خواندن آن بهره لازم را ببرند.

۱-۲) تعریف مسأله:

ابن فارض یکی از مشهورترین و بزرگ ترین شاعر صوفی در میان شاعران عرب است. از سوی دیگر، خواجه حافظ شیرازی نیز بلندآوازه ترین شاعر عارف در زبان فارسی است. در اشعار این دو شاعر عارف، معانی و مضامین مشترک و متفاوتی را می توان یافت که قابل بحث و بررسی باشد. خمریات نقطه مشترکی است که این دو شاعر بلند آوازه از دریچه آن وارد مباحث عمیق عرفانی شده اند، لذا چنین به نظر می رسد که مقایسه خمریات این دو شاعر می تواند موضوعی جالب، و مبحثی دلکش باشد.

در این پژوهش کوشش بر آن است که: خمریات ابن فارض مصری و خواجه شیراز با تاکید بر خمریات روحانی و معنوی تحلیل و تبیین گردد، و مضامین و صنایع لفظی و معنوی موجود در اشعار آن ها با یکدیگر مقایسه گردد. در انجام این تحقیق علاقه شخصی به موضوع عرفان به ویژه در اشعار خواجه شیراز و نیز مقایسه آن با شاعری عرب که دارای وجوه مشابهی با حافظ است، نیز نباید از نظر دور داشت.

۳-۱) سؤالات تحقیق:

یکی از سؤالات مورد بحث در این پژوهش این است که آیا در گرایش این دو شاعر به سرودن خمریات معنوی اوضاع اجتماعی و سیاسی و گرایشات عارفانه رایج در عصر آنان، موثر بوده است یا خیر؟

سوال دوم این پژوهش در مورد ماهیت خمر بکار برده شده در خمریات این دو شاعر و اهداف آنان در استفاده از خمریات است. و آیا این دو شاعر از خمر فقط به عنوان رمزی برای بیان مفاهیم عرفانی استفاده کرده اند، و یا خمر مادی و شراب انگوری هم در خمریات آنان وجود دارد؟

سوال سوم تحقیق هم در مورد وجود اشتراکات لفظی و معنوی و مضامین مشترک دو شاعر است و این مضامین و اسالیب مشترک خمریات چیست؟ و آیا این مشترکات نشان دهنده تاثیرگذاری این دو شاعر بر یکدیگر است؟

۴-۱) کارکرد پژوهش:

این پژوهش برای استفاده دانشجویان، اساتید زبان و ادبیات فارسی و عربی و نیز کلیه کسانی که مایل به مطالعه در ادبیات فارسی و عربی هستند مفید می باشد. همچنین کسانی که علاقمند به اشعار عارفانه حافظ هستند، می توانند از این پژوهش بهره کافی را ببرند.

۵-۱) روش تحقیق و جامعه آماری :

روش تحقیق در این پژوهش از طریق فیش برداری و مطالعه شعر و ادبیات قرنهای هفتم و هشتم و گرایش های رایج در آن عصر و بررسی عرفان و تصوف دو شاعر مورد تحقیق است. جامعه آماری هم علاوه بر دیوانهای این دو شاعر گرانقدر منابع ادبی و تاریخی عصر این دو شاعر و شرحهای مختلفی است که بر دیوانهای این دو شاعر نوشته شده است.

۶-۱) پیشینه و ضرورت تحقیق:

ابن فارض مصری و خواجه حافظ شیرازی دو تن از شاعران برجسته و مطرح زمان خود بوده اند، که حتی در همان عصر خود شهرت بسیاری بدست آورده اند. سخن گفتن در مورد آنان نیز از

سوی تذکره نویسان و منتقدان بسیار است. خمریات نیز که یکی از درونمایه های اصلی اشعار این دو شاعر است، در زمان رواج آن و سده های بعد از آن نیز مورد بحث قرار گرفته است.

به عنوان مثال ابوالحسن بورینی شرحی ادبی بر دیوان ابن فارض نوشته است و در لابه لای شرح خود، اشاراتی هم به رمز شراب در دیوان ابن فارض کرده است. عبدالغنی نابلسی نیز شرحی عارفانه بر دیوان ابن فارض نوشته و او نیز در شرح قصیده خمربه، خمریات عارفانه ابن فارض را از دیدگاه عارفانه بررسی کرده است. اشعار حافظ نیز بارها مورد شرح قرار گرفت. در زمان معاصر نیز در مورد آثار این دو شاعر پژوهشهایی صورت گرفته است. در مورد حافظ باید گفت، در عصر حاضر پژوهشهای بسیاری در مورد او صورت گرفته و اشعار این شاعر بلند آوازه مورد توجه پژوهشگران داخلی و خارجی قرار گرفته. از باب مثال کتاب تماشاگه راز شهید مطهری در مورد عرفان حافظ سخن گفته و کتاب گلگشت در شعر و اندیشه حافظ، نوشته دکتر محمد امین ریاحی نیز شرحی بر ابیات حافظ است. همچنین پایان نامه ها و مقاله های بسیاری در مورد این شاعر شهیر پارسی گوی، نوشته شده است که در این مجال جایز نیست به تفصیل از آن سخن گفته شود. در مورد خمربه ها و رمز خمر نیز در زبان عربی کتاب ارزشمند «الرمز الشعری عند الصوفیه» اثر ماندگار دکتر عاطف جوده نصر که رساله مقطع دکترای ایشان بوده نوشته شده است. در این اثر نویسندگان انواع رمز در اشعار شاعران صوفی مسلک را بیان میکنند و در فصلی از آن در باب رمز خمر و شاعران خمر سرا در زبان عربی سخن میگویند.

کتاب «ابن الفارض و الحب الالهی» نوشته دکتر محمد مصطفی حلمی، استاد فقیه مصری، که رساله مقطع دکترای ایشان بوده، نیز در مورد عشق عارفانه ابن فارض به عنوان منبع جمال و زیبایی بحث کرده است. حلمی نیز از رمز خمر غافل نشده و در مورد رمز خمر در دیوان ابن فارض سخن گفته است اما بصورت مستقل پایان نامه ای که به موضوع خمریات پرداخته باشد، به رساله مقطع دکترای دکتر تورج زینی وند که درباره مکاتب شعر خمر در دو زبان عربی و فارسی است، می توان اشاره کرد. در این رساله دکتر زینی وند شاعران شعر خمر را به دو مکتب مادیگرا و معناگرا تقسیم کرده و ضمن بیان چگونگی به وجد آمدن این مکاتب، به معرفی شاعران سرآمد این دو مکتب در دو

زبان عربی و فارسی پرداخته است. و همچنین مقاله ای از ایشان با عنوان « مقارنه بین ابن الفارض المصری و جلال الدین محمد المولوی البلخی فی ضوء خمرياتهما الروحیه » اشاره کرد. اما ضرورت پایان نامه ای با این عنوان، در مقایسه ابن فارض مصری و حافظ شیرازی در پرتو خمريات معنوی آنان احساس شد، که در این مجال به بررسی آن می پردازیم .

فصل دوم:

تعاریف

۱-۲) ادبیات تطبیقی:

تطبیق مصدر باب تفعیل عربی و به معنای مطابقه و برابر نمودن دو چیز با هم است، و در اصطلاح؛ حوزه مهمی از ادبیات است، که به بررسی و تجزیه و تحلیل ارتباط ها و شباهتهای بین ادبیات، زبان ها و ملیتهای مختلف می پردازد. (حدیدی، ۱۳۷۶: ۱۴۳) و در واقع ادبیات تطبیقی عبارت است از، پژوهش در موارد تلاقی ادبیات در زبانهای مختلف، و یافتن پیوندهای پیچیده و متعدد ادبیات در گذشته و حال که این پیوندها گاه در حوزه موضوعات است و زمانی در حوزه تصاویر و قالبهای مختلف و گاه در حوزه احساسات و عواطفی است که از یک ادیب به ادیب دیگری می رسد. (ندا، ۱۳۷۳: ۲۴۱)

زبان فارسی بیش از آنکه از زبان دیگری تاثیر گرفته باشد، از زبان عربی متاثر بوده است. وزن شعر، عروض و حتی برخی از قالبهای شعری از زبان عربی وارد زبان فارسی شده اند. در شعر عربی و فارسی تشابهات و اشتراکات بسیاری می توان دید. از این جهت مطالعه تطبیقی آثار بزرگان این دو زبان، جالب خواهد بود. این دو زبان به دلیل وجود اشتراکات دینی و فرهنگی و نیز به دلیل همجواری در یک زمان، همزیستی تحت لوای یک حکومت در گذشته، از یکدیگر تاثیر و تاثر پذیرفته اند.

فواید زیادی برای این شاخه از ادبیات ذکر کرده اند از جمله آنکه ادبیات تطبیقی باعث می شود که ملتها با فرهنگهای یکدیگر بیشتر آشنا شوند و از اشتراکات و انتزاعات فرهنگی و ادبی خود با ادبیات دیگر ملتها آگاه گردند. علاوه بر این؛ ادبیات تطبیقی شخصیت قومی و تربیت و رشد استعدادهای اصیل راتقویت و اصول کنونی قومیت ها را آشکار، و کوشش های هنری و فکری ما را،